

УДК [343.9:343.4](477)

Н. О. ПРИБИТКОВА,

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7944-5712>

КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ РАСИЗМУ ТА КСЕНОФОБІЇ ЯК ФОНОВИМ ДЛЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯВИЩАМ В УКРАЇНІ

У рамках розгляду кримінологічних засад протидії расизму та ксенофобії як фоновим для злочинності явищам в Україні запропоновано теоретичну модель стратегії протидії цим злочинам, яка включає орієнтуючий, інституційний та операційний компоненти.

Ключові слова: *расизм, ксенофобія, теоретична модель стратегії протидії, фонові явища.*

Pribytkova, N.O. (2016), "Criminological principles of combating racism and xenophobia as background phenomena for crime in Ukraine" ["Кримінологічні засади протидії расизму та ксенофобії як фоновим для злочинності явищам в Україні"], *Pravo i Bezpeka*, No. 4, pp. 75–80.

Постановка проблеми. Результати досліджень неурядових громадських організацій свідчують, що кількість злочинів, вчинених на ґрунті расизму та ксенофобії, є не меншою за 190 на рік. Зазвичай це насильницькі злочини, вчинювані організованими групами молодих людей, які належать до субкультури скінхедів та неофашистів, і спрямовані перш за все проти іноземних студентів, біженців та іммігрантів, бізнесменів, дипломатів, а також проти

членів сімей персоналу ООН, які часто є вихідцями з країн Африки, Азії, Середнього Сходу, Кавказу або представниками помітних груп меншин країн Заходу [1]. При цьому, спираючись на результати Комплексного демографічного прогнозу України до 2050 року, можна стверджувати, що тенденція до збільшення міграційного сальдо буде продовжуватись, а частка в ній вихідців із країн Африки та Азії, тобто «нетрадиційних» іммігрантів, також буде

зростати [2, с. 98], що в перспективі лише загострюватиме криміногенну обстановку в означеній частині.

Міжнародна економічна криза, політична нестабільність, масові звільнення та безробіття, різке підвищення цін – всі ці проблеми, здається, не мають жодного відношення до питань проявів ксенофобії, інтолерантності, расової нетерпимості або дискримінації. В той же час превенція, а також боротьба з проявами нетерпимості на тлі соціально-економічної трансформації є вкрай важливими, бо саме через погіршення соціальної обстановки расизм та ксенофобія набувають масового характеру і різноманітних форм, наприклад, етнофобій, релігійних фобій або фобій відносно різних соціальних груп (наприклад ісламофобія, мігрантофобія). Проте відповідні форми прояву все частіше виходять за межі побутової нетерпимості й набувають рис тяжких й особливо тяжких злочинів переважно агресивно-насильницької спрямованості. Зазначені різновиди втіленої в соціальних практиках ворожості слушно розглядаються в кримінологічній науці як фонові для злочинності явища [3 с. 92; 4].

Збільшення проявів расизму та ксенофобії не є специфічними для України, бо Україна є полікультурною державою – на її теренах, за даними Державного комітету України у справах національностей і релігій, проживають представники понад 130 національностей і народностей. Однак при всій багатокультурності й поліетнічності української держави наявність у масовій свідомості ксенофобських стереотипів, використання мови ворожнечі у засобах масової інформації, поширення нетерпимості у мережі Інтернет, факти правого радикалізму в молодіжному середовищі потребують пильної наукової уваги та ефективних превентивних заходів.

Стан дослідження. Дослідженню проблеми протидії расизму та ксенофобії в Україні були присвячені праці таких учених, як О. М. Бандурка, В. С. Березняк, Я. І. Гілінський, В. О. Глушков, О. М. Джужа, А. М. Ігнатов, Д. О. Кобзін, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, Д. О. Назаренко, І. М. Осика, Н. В. Паніна, Л. І. Рябошапка, О. К. Смірнов, Ю. А. Тищенко та ін. Визнаючи в цілому суттєвий внесок у розробку вказаної проблематики, слід, усе ж, вказати на відсутність наукових розробок щодо комплексних, системних засад протидії расизму і ксенофобії та реальний соціальний запит на такі розробки й підпорядковану їм кримінологічну практику, чим і зумовлюється актуальність теми статті.

Метою статті є розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення системи протидії расизму та ксенофобії як фоновим для злочинності явищам в Україні.

Виклад основного матеріалу. Расизм та ксенофобія – асоціальні явища, що мають давню історію свого відтворення у різних суспільствах. Їх поширення останнім часом набуло тенденційного характеру, про що свідчать результати досліджень низки неурядових організацій [5; 6]. Результати показують, що найбільш толерантно респонденти ставляться до українців, росіян та інших слов'ян. Євреї посіли місце посередині, хоча і фіксується посилення антисемітизму за цей період. Найбільш негативною була реакція стосовно африканців та ромів [7].

Дослідження національної толерантності за шкалою Богардуса, започатковане Інститутом соціології НАН України в 1990–1992 рр., засвідчило, що соціально-психологічний базис демократичного розвитку на шляху до відкритого суспільства виявився не настільки благополучним, як це видавалося на перший погляд. Оскільки в Україні практично не було серйозних міжнаціональних конфліктів (на відміну від багатьох інших колишніх республік Радянського Союзу), можна було очікувати на досить позитивну картину в психологічних інтенціях міжнаціональних відносин. Однак результати дослідження продемонстрували, що, по-перше, населення України характеризується досить низьким рівнем толерантності практично щодо всіх національностей, а по-друге, аналіз структури національної дистанційованості засвідчив, що ставлення населення України до представників різних національностей у 1992 р. характеризувалося орієнтацією на національно-державну відокремленість: лише українці, росіяни, білоруси, діаспора та поляки за шкалою соціальної дистанції мали показники, значення яких було меншим від 4 балів, що свідчить про той чи інший ступінь толерантності (значення індексу соціальної дистанційованості, яке є меншим від 4 балів, «указує» на готовність до більш чи менш близьких соціальних контактів). Стосовно деяких національностей значення індексу національної дистанційованості перевищує позначку 5 балів, яка свідчить про те, що більшість населення не бажає, аби представники цієї національності вважалися громадянами України. Перелік національностей, які потрапили до числа тих, кого мають за відторгнених найбільшою мірою (кримські татари, грузини, араби, цигани), дозволяє припустити, що причиною такого відторгнення є зв'язок у

свідомості населення України цих національностей із загрозою міжнаціональних сутичок.

Більшість національностей характеризувався значеннями від 4 до 5 балів. Цей феномен був визначений як «східнослов'янська відокремленість». З 1994 р. згадану методику включено до щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, оскільки показник національної дистанційованості дозволяє відстежувати характер і спрямованість змін в інтенціях міжнаціональних відносин: чи розвивається в нації схильність до міжнаціональної інтеграції, чи, навпаки, набуває розвитку ксенофобія та тенденція до національного ізоляціонізму.

Звичайно, расизм і ксенофобія – явища не суто українського походження, однак те, що їх прояви мають тенденцію до інтенсифікації, є важливим індикатором зростання соціальної напруженості, нарощування криміногенного потенціалу ненависті як інтегрованого й радикального виразу нетерпимості [4, с. 89]. Однак слід зазначити, що розробка ефективної системи протидії расизму та ксенофобії ускладнена відсутністю усталеної парадигми до розв'язання цієї проблеми.

Протидія расизму та ксенофобії – один із пріоритетних напрямів діяльності держави у галузі охорони прав, свобод та інтересів громадян. Разом з тим слід визнати, що українська державна політика з протидії расизму та ксенофобії носить у цілому декларативний характер, що виявляється у запереченні наявності або применшенні масштабів поширення та значущості відповідних негативних тенденцій в суспільстві, а також у невиконанні рекомендацій міжнародних інституцій та взятих Україною на себе зобов'язань з питань протидії цим негативним соціальним явищам.

Так, у межах проведення в Україні адміністративної реформи зазнала змін інституційна організація реалізації державної політики протидії проявам расизму, ксенофобії та інших форм нетерпимості. Зокрема, ліквідовано Державний комітет у справах національностей та релігій, функції якого передані Міністерству культури України, а також діючу при ньому Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості. Впродовж 2010 року в Департаменті кримінального розшуку МВС було розформовано відділ, який фактично займався розкриттям злочинів, скоєних як іноземними громадянами, так і відносно іноземних громадян, злочинів на расовому ґрунті зокрема. Також розформовано Департамент моніторингу прав людини МВС України, одним із завдань якого було

протидіяти расизму та ксенофобії. Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації у вересні 2011 року дав негативну оцінку цим інституційним змінам та рекомендував українській стороні відновити діяльність ліквідованих структур [3, с. 424].

Зазначені інституційні зміни негативно вплинули на діяльність вітчизняних правоохоронних органів у справі протидії проявам расизму, ксенофобії та інших форм нетерпимості в українському суспільстві. Проте йдеться навіть не стільки про недоліки реалізації державної політики протидії расизму та ксенофобії, скільки про її якісне, науково обґрунтоване формування, закладення в ній проактивного підходу до нейтралізації глибинних чинників відтворення зазначеної соціально-психологічної проблеми криміногенного значення. В такій ситуації варто, на нашу думку, вести мову про комплексну стратегію протидії расизму та ксенофобії, теоретична модель якої може включати такі компоненти:

1. Орієнтуючий компонент, що виражає світоглядні, ціннісно-нормативні основи всієї державної політики протидії расизму та ксенофобії як частини кримінологічної політики. При цьому слід бути свідомими того, що основні причини поширення цих явищ пов'язуються із соціально-психологічною напруженістю, основне джерело якої – невдоволення автохтонного для конкретної місцевості населення своїм соціально-економічним становищем, відчуття загрози культурної дифузії, загострення конкуренції на ринку праці та в інших вимірах соціального простору (підприємницькій діяльності, освіті тощо). Жодна держава, яка позиціонує себе як соціальна та правова, не обходиться без законодавчо закріпленої системи механізмів запобігання джерелам відтворення й проявам расизму та ксенофобії в суспільстві. Але цьому має перебувати зважена ідеологія.

«Спочатку було Слово» – перша фраза з Євангелія від Іоанна, відома багатьом. У ній закладена велика мудрість: діяльності передуює замисел; замислу передуює ідея, Слово, Логос. Тож первинним у будь-якій соціальній практиці є формування ідеї, стратегічного замислу, що має втілюватись на комплексній, системній основі як у правотворчій, так і в правозастосовній діяльності. Саме тому в основу орієнтуючого компоненту стратегії, гадаємо, варто покласти комплекс ідей, принципів, якими оперує концепція ненасильства у поєднанні з ліберально-гуманістичною філософією владарювання, переорієнтування фундаментальних засад публічного адміністрування (в освітній, культурній,

соціальної, правоохоронній сферах) на найвищі людиноцентристські начала.

2. Інституційний компонент стратегії визначає структурно-функціональну композицію узгодженої та системної діяльності, спрямованої на зниження ворожості в суспільстві загалом та расизму і ксенофобії зокрема. Цей компонент складають щонайменше два блоки елементів: 1) елементи правової системи (правова основа стратегії); 2) суб'єкти превенції.

Принагідно зауважимо, що в нашій країні вже сформоване певне позитивно-правове ядро протидії расизму та ксенофобії. Найбільш радикальна його частина – кримінально-правова, репресивна. Водночас Україна є державою-учасницею таких фундаментальних міжнародних документів у галузі прав людини, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, культурні і соціальні права, Європейська конвенція з захисту прав людини та основних свобод, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації тощо.

Як член Ради Європи та ОБСЄ Україна ратифікувала чимало міжнародних документів, прийнятих європейською спільнотою з метою захисту уразливих категорій населення (мігрантів, етнічних меншин) від проявів расизму та ксенофобії. Серед них: Декларація ЮНЕСКО про раси та расові забобони (1978 р.), Декларація ЮНЕСКО принципів толерантності (1995 р.), Європейська соціальна хартія (1996 р.). З метою запобігання поширенню ксенофобії, расистської та антисемітської інформації через комп'ютерні системи у квітні 2005 р. Україна підписала Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, що стосується криміналізації дій расистського та ксенофобського характеру, вчинених через комп'ютерні системи [3, с. 423].

Окремо наголосимо на важливості: а) розглянути можливість відновлення діяльності ліквідованих або ж створення нових інституційних структур із протидії проявам расизму, ксенофобії та нетерпимості в українському суспільстві; б) активізувати органам державної влади співпрацю з вітчизняними та міжнародними громадськими організаціями, що здійснюють свою діяльність у сфері протидії проявам ксенофобії, расизму та нетерпимості

Сприяла б покращенню інституційного компоненту стратегії цільна взаємодія вітчизняних правоохоронних органів з громадськими організаціями, що здійснюють моніторинг проявів расизму, ксенофобії та інших форм нетер-

пимості в українському суспільстві, здійснюють активну діяльність і накопичили значний досвід у сфері протидії цим явищам. Однак в Україні досі значною мірою ігнорується конструктивний потенціал співпраці органів державної влади з вітчизняними та міжнародними громадськими організаціями у справі протидії проявам расизму та ксенофобії.

3. Операційний компонент – основний, який має «наситити» стратегію конкретними заходами превентивного значення в контексті зниження ворожості, нетерпимості в суспільстві. І тут слід зауважити, що це – вкрай складна та комплексна проблема, що підлягає окремому дослідженню на монографічному рівні. Ми ж лише пунктирно позначимо окремі її складові, які, на нашу думку, здатні позитивно вплинути на зниження расизму і ксенофобії в нашій країні.

У цьому контексті звертає на себе увагу, що упереджене ставлення, ксенофобія та негативні стереотипи інспіруються в українському суспільстві значною мірою шляхом цілеспрямованих інформаційних кампаній (наприклад, анти-татарська та ісламофобська кампанії). Так, низка кампаній була проведена проти будівництва мечетей у м. Біла Церква та м. Хмельницький, маршу «Умань без хасидів» тощо. Посилює ефект ворожості у міжетнічних відносинах пропаганда міжетнічної та расової нетерпимості, що розгортається в мережі Інтернет. Саме тому первинними заходами не стратегічного, але тактичного характеру, які варто, гадаємо, реалізувати на спеціально-кримінологічному рівні, є:

- інтеграція програм протидії расизму і ксенофобії та програм забезпечення кібербезпеки;
- зміна чинних підходів до організації взаємодії правоохоронних органів різних країн, у тому числі і в означеному контексті. Так, складність контролю та відстеження проявів расизму та ксенофобії в Інтернеті, зокрема в соціальних мережах, зумовлена поширеною практикою знаходження їх серверів поза межами України, отож притягнути авторів забороненого контенту до відповідальності практично неможливо;
- посилення контролю за теле-, радіо- та інтернет-контентом на предмет розпалювання расової, етнічної чи релігійної ворожнечі; оперативне реагування на виявлені порушення чинного законодавства у цій сфері;
- орієнтування негласного апарату правоохоронних органів на виявлення ранніх ознак формування груп, у тому числі політичної спрямованості, в діяльності яких можуть набувати значущості расистські та ксенофобські ідеї, настрої тощо;

– активізація протидії проявам расизму та ксенофобії в діяльності Національної поліції. Вітчизняними правозахисниками констатується і зростання в лавах працівників МВС проявів ксенофобії, агресії щодо іноземців, а також використання «мови ворожнечі» в публікаціях інформаційних ресурсів МВС України. Поширеною також залишається практика расового профайлінгу (затримання, перевірка документів тощо на підставі расової чи етнічної приналежності) в діяльності вітчизняних правоохоронних органів, що розцінюється як форма дискримінації в європейській правовій системі [3, с. 427];

– протидія поширенню деструктивних субкультур. Так, серед загальної кількості злочинів зазначеної категорії окреме занепокоєння викликають факти вчинення протиправних дій відносно іноземців учасниками радикально налаштованих молодіжних організацій і рухів, до яких належать так звані скінхеде та неонацисти. За оцінками вітчизняних кримінологів на українському просторі найбільш активними та агресивними вважаються ультраправі групи з числа так званого руху «Біла Влада-Скінхед Спектрум», українська філія світової екстремістської мережі «Кров і Честь», воєнізована неонацистська секта «Світова Церква Творця Рутенія». Головною метою їх діяльності, за їх твердженням, є боротьба за «чистоту» європеїдної раси шляхом вигнання з України вихідців із країн Африки, Азії та Латинської Америки [8];

– удосконалення системи обліку злочинів та інших правопорушень, які вчиняються з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, посилення реєстраційної дисципліни в органах Національної поліції. Попри зростання кількості злочинів, скоєних стосовно іноземців в Україні, статистичний облік даних про кількість злочинів на ґрунті ненависті та кількість потерпілих від них, а також точних даних стосовно випадків розпалювання нетерпимості здійснюється поверхово, неповно. Відсутність комплексної та достовірної інформації у цій галузі не дає можливості здійснювати аналіз характеру, масштабу поширення і динаміки злочинності на ґрунті нетерпимості, а значить, вживати ефективні заходи профілактики та розслідування протиправних дій на ґрунті нетерпимості;

– проведення навчання з прав людини для працівників Національної поліції, прокуратури,

суду, Державної прикордонної служби, Міністерства юстиції, а також створення ефективної процедури повідомлень щодо випадків порушення рівноправності й дискримінації працівниками поліції відносно до представників інших етнічних груп та ЛГБТ-спільноти;

– забезпечення з боку держави всемірної підтримки громадських організацій, які реалізують проекти, спрямовані на виховання толерантності;

– запровадження системи моніторингу ефективності соціальної реклами, яка спрямована на підвищення рівня толерантності, запобігання проявам расизму та ксенофобії в Україні, а також її запровадження в інформаційний простір держави;

– створення й підтримання на постійній, комплексній і системній основі атмосфери нетерпимості до проявів расизму та ксенофобії, зокрема, розроблення і проведення освітніх і культурних кампаній, спрямованих на виховання толерантності до іноземців, що передбачені Концепцією цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 1018-р.

Висновок. Підсумовуючи зауважимо, що запропоновані нами модельні положення стратегії протидії расизму та ксенофобії не є остаточними й мають розглядатися як запрошення до дискусії. Очевидним є лише одне: наша держава потребує комплексного та системного підходу до вирішення цієї проблеми. До речі, будь-яка сучасна держава сьогодні змушена поєднувати на практиці профілактичну та каральну моделі протидії расизму й ксенофобії. У цій практиці протидії має бути розумне поєднання як превентивно-каральних заходів за найбільш небезпечні прояви, так і запобіжних заходів, у першу чергу, за протиправні діяння, що посягають на інтереси особистості, її права.

Разом з тим протидія расизму та ксенофобії має мислитися, організовуватися й реалізовуватися у контексті загальноцивілізаційного антинасиленницького поступу та набувати форм науково виваженої стратегії. Остання має відповідати тенденціям гуманізації сфери соціального адміністрування і перш за все в базових підсистемах суспільства – економіці, політиці, культурі [9, с. 469].

Список бібліографічних посилань

1. Права людини в Україні – 2008. Деякі аспекти права на захист від дискримінації та боротьби з расизмом і ксенофобією // Права людини в Україні: інформ. портал/Харків. правозахис. група. 24.06.2009. URL: <http://khp.org/index.php?id=1245855623> (дата звернення: 21.11.2016).

2. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р./за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Укр. центр соц. реформ, 2006. 122 с.
3. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.
4. Прибіткова Н. О. Характеристика основних факторів поширення расизму та ксенофобії як фонових для злочинності явищ в Україні. *Право і Безпека*. 2016. № 2 (61). С. 88–93.
5. Кобзін Д. О., Шейко Р. В., Мартиненко О. А., Белоусов Ю. Л. Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. Результати соціологічного дослідження/Харків. ін-т соціол. дослідж; МВС України. Харків, 2008. 43 с. // Права людини в Україні: інформ. портал/Харків. правозахис. група. 06.02.2009. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1233953072> (дата звернення: 21.11.2016).
6. Кобзін Д. О., Черноусов А. М. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження/Харків. ін-т соціол. дослідж; МВС України. Харків, 2008. 48 с. // Права людини в Україні: інформ. портал/Харків. правозахис. група. 06.02.2009. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1233952914> (дата звернення: 21.11.2016).
7. Паніна Н. В. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 4. С. 26–45.
8. Асмолов А. Г. Мы обречены на толерантность. *Семья и школа*. 2001. № 11–12. С. 32–35.
9. Ігнатов О. М. Роль та місце засобів кримінально-правового впливу у механізмі протидії злочинності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 55. С. 466–471.

Надійшла до редколегії 09.12.2016

ПРИБЫТКОВА Н. А. КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАСИЗМУ И КСЕНОФОБИИ КАК ФОНОВЫМ ДЛЯ ПРЕСТУПНОСТИ ЯВЛЕНИЯМ В УКРАИНЕ

В рамках рассмотрения криминологических основ противодействия расизму и ксенофобии как фоновым для преступности явлениям в Украине предложена теоретическая модель стратегии противодействия данным преступлениям, которая включает ориентирующий, институционный и операционный компоненты.

Ключевые слова: расизм, ксенофобия, теоретическая модель стратегии противодействия, фоновые явления.

PRIBYTKOVA N. O. CRIMINOLOGICAL PRINCIPLES OF COMBATING RACISM AND XENOPHOBIA AS BACKGROUND PHENOMENA FOR CRIME IN UKRAINE

The results of research of NGOs indicate that the number of crimes committed by the motive of racism and xenophobia is not less than 190 per year. These are usually violent crimes committed by organized groups of young people, who belong to the subculture of skinheads and neo-Nazi and directed primarily against foreign students, refugees and immigrants, businessmen, diplomats and family members of UN staff who are often immigrants from the countries of Africa, Asia, the Middle East, Caucasus or representatives of visible minorities in the West.

Combating intolerance against the backdrop of social and economic transformation is extremely important, because it is because of the deteriorating social situation, racism and xenophobia become widespread and diverse forms, such as ethnophobias, religious phobias or phobias on various social groups (for example, Islamophobia, migrantphobia).

Ukraine is a multicultural state – representatives of over 130 nationalities live on its territory, according to the State Committee of Ukraine on Nationalities and Religions. However, in spite of multiculturalism and polyethnicity of Ukrainian state, existence of xenophobic stereotypes in the mass consciousness, the use of hate speech in the media, the spread of intolerance in the Internet, the facts of radicalism among youth need of close scientific attention and effective preventive measures.

It should be noted that the development of an effective system of combating racism and xenophobia is complicated by the lack of established paradigms to solve this problem. Therefore, the author proposed a comprehensive strategy against racism and xenophobia, theoretical model of which may include the following elements: directing, institutional and operational.

Keywords: racism, xenophobia, theoretical model of combating strategy, background phenomena.